

Az „istenképűség” bizodalma az esztétikában

Adalék Görömbei András Nagy Gáspár-képéhez

Találóaan állapította meg N. Pál József, hogy Görömbei András „írásainak szereplői és ő valóban egyazon ügyet képviselnek”. Ekler Andrea ezt az ügyet a közösségi felelősségvállalás hivatástudatában jelölte meg. Maga Görömbei András – 1989-ben – így ír erről: „Én az irodalomtanároknak még ahhoz az újabban nyíltan is anakronisztikusnak minősített változatához, kivesző fajtájához tartozom, amelyik az irodalmat jelentős emberi ügyek hordozójának tekinti” (*Irodalmunk szabadságharca*). Ízléséről sokat elárul a következő útmutatás részéről: „Akkor járunk el helyesen, ha az esztétikailag értékes művek szociológiai üzenetére figyelünk, mert ezek informatív értéke a művészet egyetemes értékeivel összefonódik, így általánosabb értelmet nyer: egyetemesen fontos emberi ügyek művészi kifejezésévé emelkedik” (*Nemzettudat a mai magyar irodalomban*). Igen, a tudós úgy tekintett vizsgálódásának tárgyára, hogy azt „létérdekűnek” tartotta. Az irodalom létértelmezés és létformálás egysége, vallotta. Az irodalmi mű létrehozását és olvasását önmagán túlmutató hatású cselekvésnek látta. A saját történelmi létezés és a körülölelő valóság megváltoztatásának egyik formájaként élt tudatában. A lét elszenvedése és kommentálása helyett annak alakításában látta feladatát. Célkitűzése Nagy Gáspár írásművészetében találta meg egyik alkalmas szerzőjét. „Nekem belső szükségletből kellett vallomást tennem az ő életművéről” – mondta el egy beszélgetésben rá és Csoóri Sándorra utalva.

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy Nagy Gáspár Görömbei András számára eszmeiségének egyik védjegyévé vált. Az ő munkáiról írva részletesen kifejtette eszményeit, ideáljait: amit az irodalomról és saját létezése értelméről gondolt. Az értelmzés számára megfelelő eszköz volt arra, hogy kifejezhesse magát. Mégpedig azért, mert úgy hitte, hogy az irodalmi műalkotás a lehetséges világok egyike: nyelvileg megalkotott, teremtett világ. Ahogyan más, a világról szóló elbeszélés, már magában hordozza a jelenségek értelmzését. Az értelmzés tovább szövése, más értelmzett világleírásokkal való összevetése, új aspektusokból való gazdagítása méltó szellemi feladat, inspiráló lehetőség az élet értelemmel való felruházására.

Görömbei András Nagy Gáspár-képét ismerjük, monográfiába foglalta. Elégés nagy vonalakban felvázolni, miért tartotta kortársai közül az egyik legnagyobbnak.

Költői személyiségének cselekvő történelmi jelenléte, rendíthetetlen érték-tudata, belső biztonsága volt számára a végső konklúzió. Emlékezni, látni, megnevezni és sohasem félni – íme az alapelvek, a példaként állított cselekvés formái. Küldetése, „esküdt kötelessége” volt a költőnek: a „valóság égető nyelvé” néven nevezni a dolgokat. Alkotói programja egy rövid mondatban összefoglalható: A „lefokozott szívűeknek” szabadító dalt énekeljen. Költői személyiségét az értékpusztító, immorális és a szabadságtól megfosztó kor ellenében is érvényesíteni képes erkölcsi fenoménná növesztette. A „félelmen túli tartomány dalokra elszánt kölyke” volt ő számára, aki tényeket és látszatokat, valóságot és hamis ideológiát eltökélten szembesítő költészetet hozott létre. Általa a hazugság, cinizmus, áruulás, nemzeti felelőtlenség, történelmi tudatzavar, erkölcsi nihilizmus ellen lép fel.

Görömbei András Nagy Gáspárt szintetizáló egyéniségnek látta, aki sokféle költészeti hagyományt és kortárs ösztönzést fogad be és formál sajátjává. Egyesíti munkáiban Nagy László erkölcsi tartását, Bibó István félelemnélküliségét, Illyés Gyula fegyelmezett igazmondását, a Németh László-i nemzeti sorskérdések iránti érzékenységet, Tamási Áron magyarságszeretetét és a Zbigniew Herbert-i szembenéző bátorságot. Lírájának jellegét a tragikum és irónia, a megrendültség és az ítéletes játék egyensúlytartó szintézise határozza meg.

Modernség és közösségi felelősség, hagyományok gazdag sokfélesége és újítás, erkölcs és esztétikum egymást hitelesítő egysége e líra értéke. Jól látta Görömbei András, hogy bármennyire is pozitív értékek, ám önmagukban a tisztánlátás és erkölcsi bátorság még nem teremtenek esztétikai értéket. Az erkölcsi kiválóságnak is nyelvi leleményre, kivételes megformálásra van szüksége, hogy irodalmi-esztétikai minőségé váljon.

Mi volna ez Nagy Gáspárnál?

„Az általa megteremtett sajátos költői nyelv a morális személyiség és a rafináltan amorális kor ütközéséből szinte spontán módon, eme ütközés természetes kifejezőmódjaként jelent meg” – írja a monográfus. Számára tehát az esztétikai érték olyan összetett fogalom, amely akkor képes hatni, ha kielégíti a befogadó azon igényét is, amely a személyiség védelmében erkölcsi értékek megerősítésére vár, s szabadságának megőrzése végett aktivitást, cselekvést szorgalmaz. Az egyéni integritást veszélyeztető külső hatásokkal szembeni verbális ellenállás a dolgok eltakart lényegiségének megnevezésével a „mellébeszélés”, az elhallgatás, a hazugság, a jelenségek önazonosságának elbizonytalanítása és elfedése ellen hat akképpen, hogy az Igazság kifejezését gátló beszédformákat is beépíti saját nyelvébe. A parafrázis, a szójátékok, a nyelvi ötletek, a depoetizálás, az ironikus rájátszás segítségével egy olyan jelentésteret hoz létre, melyben az elleplezés grammatikai formái lelepleződnek: a hazugság nem szólhat immár az igazság helyett. Paradox módon az új nyelvi összefüggés-rendszerbe állítá-

sával a hazugság is azonossá válik önmagával: nyilvánvalóvá lesz talmi volta, éppen ezért alkalmassá válik az igazság megjelenítéséhez. A Nagy Gáspár-i retorikai kettősség – melyben egymás mellett áll a konfesszió és az elidegenítő groteszk láttatás, a tragikum és az irónia, és egyszerre hat a predikatív, azonosuló, megjelenítő nyelvformalás a visszavonó, érvénytelenítő, semlegesítő nyelvhasználat – szintetizál. Célja egyértelmű: a hit és tudás egységére támaszkodó igazságszólás megvalósítása.

A költő és értelmezője közös lázadásának világnézeti-erkölcsi bázisa, a koherens és egyértelmű Igazság hite és tisztelete. A versek szerzője azért képes harmonikusan képviselni két ellentétes magatartást, a lázadást és a feltétlen tekintélytiszteletet, mert bár létideje szembekerül az időtlen eszményekkel – a partikularitás elkendőzni igyekszik az egyetemes valóságot –, ám az igazság egyetemes létébe és kifejezhetőségébe vetett bizalma magasabb szinten tud egységet teremteni. A költőnek bízni kell a nyelvben: hinnie kell abban, hogy forrása és helyes megszólaltatója lehet a valóságnak. Hibátlanul képes megnevezni a dolgok és események jelentését, érvényre tudja juttatni igazságtartalmukat. A Görömbei András által meglátott esztétikai szintéziseszmény oka és értelme a művészi nyelv értelemformáló és világalakító erejének a gyakorlása.

Nagy Gáspár – hitének megfelelően – szívesen használt vallási-szagrális analógiát a költészet emelkedett hivatásának érzékeltetéséhez. „Isten hatalmas verse a teremtett világ” – írta az *Isten költeményében*. Alkotó és befogadó viszonya hasonlatos – bár teljes mértékben nem azonos – a Szentírás olvasójáéval. A megértés lehetősége széleskörűen adott, ám sem itt, sem ott nem lehet önkényes. A mondanivaló igazsága szabja meg az értelmezés minőségét. Másképpen fogalmazva: a mondanivaló hoz ítéletet értelmezője felől. A megértés a történelmi időben és egy társadalmi-kulturális közösségben zajlik, s a mű üzenetének felfogása és pozitív visszaigazolása nem a benne foglaltak érvényességéről, hanem a beszéd tárgyává tett dolgok azonosságáról alakul ki elsősorban. Elfogadható-e a vizsgált szöveg mint állítások és értéktételezések rendszere, képes-e a bennfoglalt valóságselemek, nézetek, vélekedések, megjelenítések összetartozó egységét megteremteni, alkalmas-e egy elfogadható igazság kimondására? A vers nem szagrális szöveg, megengedi a kritikai hozzáállást, éppúgy elutasítható, mint szerethető. Amennyiben azonban a hazugsággal szemben, az igazság megszólaltatása érdekében nyer jelentőséget a mű és művész – mint esetünkben –, a tetszés nem lehet független az erkölcsi meggyőződéstől és a világszemlélettől sem. Az igaz, a jó és a szép kölcsönösségi kapcsolatban áll egymással, a másikkal szemben nem hathatnak. A megértésnek van előzménye, és van folyamata, vagyis történés. A múltra támaszkodás nem jelent mást, mint a régi tapasztalatra hivatkozva próbára tenni a megértés képességét, s a megfogalmazódó konklúzió helyességét feltételezve a jövőben, igazságát hangoztatni a kritikában. Az elfogadás tárgya attól lesz értékke, hogy időtálló, vagyis maradandó. S mivel maradandó, ezért önmaga igazságát hordozza. Az időfolyamatban saját valójukkal megegyezőnek mutakozó dolgok és történések tehát nagy valószínűséggel

igazak is. Így hát, ami identitáshordozó, az érvényre tudja juttatni azt a tudást, amely az azonosság létének lehetőségéről, valóságáról és őrzéséről szól. A szép nem önmagáért való, a maga elvonatkozásában talán nem is létezik. Az azonosságtudat része, ahogyan az esztétikum is az identitás alkotóeleme, az önelfogadás segítője. Minden azonosságtudatnak szüksége van arra a képességre, mellyel önmagát egy rajta túlmutató, fölöttes identitás képére formálhatja. A partikulárisnak ezért emelkedik fölé az egyetemes mind a helyes gondolkodásról, cselekvésről, mind a mértékadó ízlésről való eszme-futtatásokban. A megértés és elfogadás arra irányul, hogy megvédhető legyen a személyes azonosság, s azért lehet fenntartható, mert léte rajta kívüli okokkal és szükségszerűségekkel igazolható. Az „istenképűség” bizodalma az esztétikában is hat.

Mi tagadás, az esztétikai érték nem előzmények nélkül jelenik meg a befogadói tudatban. Nem ártatlan bárány, ha úgy tetszik: nem az éppen aktuális befogadási folyamatban születik a semmiből. Teoretikus feláldozása a totális viszonylagosság téveszméjének sem szabadít meg az igazság hordozásának erkölcsi súlyától való menekülés önsorsrontó bűnétől. Hiábavaló beszéd mozgó identitásról, általános értékrelativitásról beszélni: az identitás időbeli létmódja nem az azonosság lehetetlenségéről árulkodik, hanem annak megjelenési formájáról: az általános az esetlegesből feltételezhető, a rész csak az egész háttere előtt ismerhető fel. De az esztétikai tapasztalat önálló léte, az irodalom autonómiája – mely hatásának erejében mérhető – megmarad. Mert az értékes műben olyan léttapasztalat és tudás ölt testet a nyelvben, amely csak akképpen válhatott nyilvánvalóvá. Nagy Gáspárnál is a csak rá jellemző költői látásmód és nyelv emelkedik ki. Versei metszően éles és pontos, ironikus, néha szarkasztikus körképek. Távoli világokat ironikusan leleplező társító szóösszetételei, intertextuális játékaik, tömör imperatívuszai és axiómái a tragikus, a groteszk és az elégikus összhangját teremti meg. Költészetének morális és poétikai értelemben szerves belső rendje van. „Az irodalmi műalkotás éppen a maga összetett esztétikai megalkotottsága révén olyan létismereti élményben részesíti befogadóját, ami semmi mással nem helyettesíthető” – mondja Görömbei András az Elek Tiborral készített interjújában (*Az irodalmi létértelmezéstől a közösségi felelősségtudatig*). Ennek a képességnek az a feltétele, hogy az irodalomnak egzisztenciális jelentősége legyen az emberi sors formálásában. Egyén és nemzet kifejezője és értelmezője, ezeken keresztül alkalmat ad magának az emberi létnek a vizsgálatahoz. Érdekes ízelgetni a következő mondatot: „Az irodalom autonómiája éppen abban nyilatkozik meg, hogy semmiféle emberi problémát nem zár ki a maga világából.” Önálló tudásforma tehát, amely nem korlátozható nyelvfilozófiák, posztesztétikai teóriák igazolására. Az irodalmi mű igazsága nem merül ki abban, hogy adalékokkal szolgálhat a létezés abszurditásának bizonygatásához. Kijelenthető-e komolyan, hogy Istenről már nem lehet esztétikailag érvényes módon szólni, mert kortárs filozófiák a logocentrikus gondolkodás avítségát vallják, hogy nem létezhet már szerelmi líra, mert a személyesség nem megszatható? Mi is olvasható a Nagy Gáspár-monográfia bevezető, a kortárs

magyar líra tendenciáit vizsgáló tanulmányban: „Mert mindaz, ami elméletileg, filozófiailag esetleg cáfolhatatlan, nem feltétlenül termékeny ösztönzője a költészetnek.” A művészet nem szorul filozófiai jóváhagyásra. (Fordítva már töprengésre késztető a kérdés, gondolva például Hölderlinre, Nietzsche-re vagy Heideggerre.)

Az önismerethez bátorság is kell. Nagy Gáspár-i megfogalmazással a – belső, univerzális távlatokra tekintő – látás és a – kifelé irányuló, a történelmi jelentéspasztázó – nézés együttes képességére. A költői szólelemény, a „szabadrabok” a verseknek éppen erre a dimenziójára utal: ki kell látni a determináló korból. Ez a szabadság és rabság közötti különbség elválasztója. Hiszen a jelen dimenziója nem lehet kizárólagos, ahogyan egyetlen személyiség sem élhet csupán a pillanatban: múltja, hagyománya van, és egzisztenciája nyitott a jövő felé. A nyelv avatott használata képes megjeleníteni a múltat, és hatalmában áll beszélni a jövőről. Nagy Gáspár költészetében jelen van a megváltás bizodalma, a mélységekből való felemelkedés lehetősége, rögzíti Görömbei András. Az azonosság-nak létszükséglete saját szabadsága, mely nem más, mint az igazságra találás élménye. A transzcendens igazsághit lényege a maga teljességében való felfoghatatlansága, emberen túlisága. Mivel kisajátíthatatlan, fölöttes dimenzió, megfelelő terepe a szabadságért való küzdelemnek. A szabadság az emberi egzisztencia kiterjesztése a végtelenbe. A maga konzervatív elvhűségéhez ragaszkodó irodalomtörténész nem ok nélkül fordult kétellyel a posztmodernitás lobogója alatt gyülekező antipoétikus irányzatok felé. A maga eszményeivel – a rendteremtő, koncentrált művészi nyelvvel, a szerves építkezéssel, az egyetemesség-igénnyel, a kultúra etnikus alkotóelemei egyének fölötti jellegének elismerésével – szemben visszalépésnek, az esztétikai értékkeresés számára érdektelennek, céltalannak látta a radikális elfordulást a költői személyiség integritásától, a nyelvi kifejezés valóságvonatkozásának lebecsülését, az irónia, a depoetizálás, az elbizonytalanítás, az alulstilizálás, a töredezettség, a profanizálás, a groteszk, a torz imitáció, a többértelmű nyelvjáték és szerepnélküliség egyoldalú kultuszát. Hiszen szabadságfogalma nézőpontjából a felsorolt nyelvi jelenségek mögött munkáló nézetrendszer az igazság privatizálását, kisajátítását viszi végbe, az emberi egzisztenciát a maga időbeliségébe zárt, értelmét önmagában kereső – s jellemzően nem találó – létfelfogásról ad hírt. A relativizálás, a rögzíthetlenség kizárólagos hirdetése éppen a létezés elszigeteltségéről tesz vallomást. Végso következtetése a halálba zártság elkerülhetetlen pszeudo-igazsága. S az már „csak” járulékos kár, hogy az „antropológiai öncsalást” leleplező „nájmodí” szemlélet agresszív érdekérvényesítésével párhuzamosan leértékelődött az irodalom és különösen a költészet társadalmi jelentősége, a hagyományokkal való gyökeres szakítás az egységes nemzeti hagyomány képzetét dülta fel, s az esztétikai szféra saját léte vált kérdésessé.

Görömbei András számára éppen azért kiemelkedően fontos Nagy Gáspár költészete, mert benne foglaltatik az utalás az esztétikai megértés és tapasztalatszerzés eredendőségére. Miként írja: „a személyiség mégiscsak igyekszik

fölepíteni, megőrizni önmagát”. A művészet alkalmas rá, hogy kioldozza a pillanatnyi lét praktikus kötelékeit: szabadító képessége van. Ösztönző lehet, megerősítést nyújthat a személyes önkiteljesítés folyamatában. S bár az identitás lehetőségéhez való ragaszkodás hathat a tudás, az erkölcsösség és a szépség elérésének szüntelen vágyában, mindez mégis valahová az egyéni azonosság-tudat fölöttes kiterjesztésének a terébe mutat. Ahhoz a transzcendenciához, ahhoz a szellemi dimenzióhoz vezet, amelyhez minden – mint az egészszel lényegileg azonos – praktikusan létező individualitás a maga természetes módján illeszkedik. Ezt a „tartományt” hivatottak érzékeltetni és megjeleníteni azok a közösségi tudatok, melyek kibocsátói és befogadói a személyes formáknak: a nemzet és a vallás. Megértve általuk, hogy az esztétikai öntapasztalás kifinomult alakzataiban az önmeghaladás élményét is nyújtja.

Ehhez kapcsolódik Görömbei András értelmezői hűsége. Ezért írhatta Nagy Gáspárról az egymondatos összegzést: „Egész személyisége, művészete tisztaságot sugároz és követel.”

